

LIETUVIŲ PATARLĖS IR JŲ KONTEKSTAS IGNO KONČIAUS "ŽEMAIČIO ŠNEKOSE"

LINA VALOTKIENĖ

Artimiausia kalbinė aplinka ir nekalbinės situacijos — pats patikimiausias raktas į patarlių turinį, jų metaforų prasmes. Deja, bent jau lietuvių patarlių fonduose tekstų, užfiksuotų su artimiausiais konteksto duomenimis, labai nedaug. Tokių užrašymų pradėjo rasti palyginti neseniai, kai į rinkimą įsijungė kvalifikuoti folkloristai. Jų užrašytos paremijos Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto suvestinėje kartotekoje sudaro tik menką dalį. Gerokai daugiau turima tekstų su jų perkeltinių reikšmių paaiškinimais, bet jie natūralaus konteksto toli gražu neatstoja. Todėl natūralaus konteksto vartojimo atvejų mėginame ieškoti rašytinėje literatūroje, ypač talentingų, gyvosios kalbos dvasią jaučiančių asmenų raštuose.

Vienas iš tokių autorių yra įžymus lietuvių liaudies meno paminklų tyrinėtojas ir vertintojas profesorius Ignas Končius. Jis iki 1944 m. išvaikščiojo daugybę Lietuvos kaimų, rinkdamas įvairius etninės kultūros duomenis, bendraudamas su žmonėmis, įsiklausydamas į jų kalbas. Po Antrojo pasaulinio karo atsidūręs emigracijoje, I. Končius 1961 m. išleido Londone dviejų tomų memuarinių pasakojimų knygą "Žemaičio šnekos", kurioje XX a. pirmosios pusės Lietuvos kaimo kultūra pavaizduota labai gyvai ir sumaniai, perteikiant šnekamosios kalbos intonacijas, dažnai prabylant žemaičių frazeologizmais ir patarlėmis. Šiame straipsnyje cituojamomis Igno Končiaus patarlėmis su kontekstiniu apsupimu norima parodyti, kaip natūraliai ir spalvingai rišlus pasakojimas atskleidžia patarlių prasmes ir kultūrinės aplinkos detales.

Imkime seną, plačiai vartotą, o dabar visai nebevartojamą patarlę "Vasarą su vartais, žiemą su snargliu užgaišti". Instituto kartotekoje užfiksuota gana daug jos variantų. Pirmąkart ją kaip pavyzdį pateikė J. Brodovskis vokiečių-lietuvių kalbų žodyne. Jis naudojo anoniminiu patarlių rinkiniu, datuojamu XVII a. pabaiga — XVIII a. pradžia. Dabarties skaitytojui patarlė nebesuprantama dėl pirmosios savo dalies — "vasarą su vartais". Etnografinė specifika, dėl kurios ir kilo patarlė, jau išnykusi. XIX a. pabaigoje — XX a. pradžioje Lietuvos kaime dar buvo gyva tvorų ir vartų sistema. Tvoras tverdavo aplink laukus, dirvas; sodybą nuo palaukės taip pat skyrė tvora, svarbesnis kelias ar didesnė sankryža turėjo savo vartus. Važiuojant per tokį lauką ar kaimą, tekdavo ne tik atkelti, bet ir užkelti daugybę vartų, todėl važiuotam žmogui kelionė buvo labai nepatogi. I. Končius ir aiškina, kad įgrisęs vartų kilnojimas atėjo į patarlę:

“Pravažiudamas žmogus keikiasi, vartus kilnodamas: pravažiuoji — išlipk, atkelk vartus, pravažiuk, sustok, užkelk vartus. O kartais vartai užrišami su dulkinu šniūru. Argi visur vartai bėgantieji su skląščiais — paleidai atkeltus, patys užsidaro ir užsisiklendžia. O kartais vos laikosi papuvę raiščiai, ar mietas papuvęs, ar pravažiuojančiojo užkliudytas nulūžęs. Keliami vartai dažnai virsta. Ir su vaiku—vartekliu važiudamas, gauni pats lipti. Dar čia po vartų išplakta duobė, listina vandens.

Kick vartų, galima spręsti iš tokio pavyzdžio: nuo tėviškės iki Žlibinų 3 km, o vartų šešiolika, dėl to ir sako: **vasarą — vartai, žiemą — nosis.**”

O štai patarlės “Yra bala, susiras ir velnias” kontekstas suteikia jai kiek kitokias charakteristikas. Jis gražiai atskleidžia patarlės paskirtį, jos, kaip frazeologizmo, prasmę, bet nepaaiškina jos kilmės. Posakio kilmės sietina su senais mitiniais vaizdiniais. Tikėta, kad velniai veisiasi pelkėse, klampiose pievose, nuošaliuose vandenyse. Skirtingai nuo pirmosios aptartos patarlės, ši tiesioginė reikšmė nei kontekstui, nei apskritai aktualiai vartosenai nėra svarbi. Teikiamasis kontekstas — vienas būdingesnių patarlės vartojimo atvejų:

“Į muziką — kaip musys ant medaus. Ir mergų kitos, pro šalį eidamos, už tvoros pastovėdavo, kitos atsilikdavo patvoriais pažiopsoti — paklaustyti, — kur tu iškentėsi Jankauskio kapelijos nepasiklausęs, juo labiau negirdėjęs — iš gaidų griežė. O jau balai esant, velnias visuomet atsiras. Kitasis, padėjęs dūdą, ir bus begaudęs merginą pašokdinti”.

Beje, pradedamas kontekstas kitu frazeologiniu junginiu — “kaip musys ant medaus”. Jis dar sustiprina funkcinę patarlės paskirtį — vaizdžiai pasakyti, kaip noriai, gyvai jaunimas buriasi į šokius. Taip pabrėžiamas magėjimas, smalsumas. Patarlė lakoniškai apibendrina, kad, esant tokiai vykusiai pradžia, neišvengiama ir dėsninga pabaiga. Instituto patarlių kartotekoje užfiksuotos ir išplėstinės patarlės formos, kurių antroji dalis jau ne frazeologinė, o kontekstinė. Būtent ši dalis ir leidžia spręsti, koks yra aktualiausias, dažniausiai vartotas patarlės kontekstas.

Dominuojantys išplėstiniai variantai yra du:

1. Yra bala — bus velnių, auga merga — bus bernų.

2. Yra bala — bus ir velnias, yra karčema — susiras ir žydas.

Tai — ryškūs sintaksiniai paralelizmai, kur antroji paralelė savo tiesiogine reikšme paaiškina pirmąją, tiksliai nurodydama jos vartojimo sferą.

Įdomus ir kiek netikėtas tarptautinės patarlės “Laukas akylas, miškas ausylas” kontekstas. Jis gana literatūriškas, eksplikuojantis lyg ir priešinga mintį — miške žmogus mokosi stebėti:

“Miškas — gamtos grožis. Kiek įvairumo, kiek savotiškų įspūdžių gauni, net kasdien į mišką eidamas! Jis vis kitas, vis nebe vakarykštis. Ištisi nauji pasauliai atsiveria ne vien prieš akis, bet ir prieš protą. Miške

gali žmogus visa ko išmokti, sako žemaitis. Miške gali pasidaryti akylesnis, nors **“miškai ausyli, laukai akylė”**

Šiuo atveju tarytum labiau tikrų **patarlės variantas**, koks jis yra estų, rusų ar lenkų kalbose: **“Miškas turi akis, laukas ausis”** (Лес видит, а поле слышит). Be to, komentaras pakreipia kiek kitokia linkme metaforos suvokimą: personifikuotas miškas ir laukas netenka potencialios grėsmės. Nėra perspėjimo saugotis, kad nebūtų išgirsta ar įžiūrėta žmogaus paslaptis. Veikiau atvirkščiai — linkstama dalytis paslaptimi, sava patirtimi su pastabiu žmogumi. Šitokia interpretacija nė kiek nemenkina (neskurdina?) patarlės — suteikia jai papildomą prasminį akcentą, kartu parodydama, kad gyvenimo realybė duoda pagrindo variantams (tai liudija ir labai įvairios tarptautinės versijos).

Knygoje yra gal trejetas ryškesnių vietų, kur, apibendrinant abstraktesnę (daugiausia moralinę) gyvenimo situaciją, pateikiama ne viena, o kelios ir net keliolika patarlių. Tokių tekstų mintis labai intensyvi: ji įsisvaruoja, įgyja didesnės dinamikos ir pratrūksta patarlėmis. Reikia pripažinti, kad šiame kontekste jos ištariamoms ne kategoriškai, o laisviau interpretuojant. Pavartotos viena prie kitos tarytum kontekstiniai sinonimai, jos iš tiesų nėra vienareikšmės. Net instinktyviai, jei nežinotume kurios nors paremišios reikšmės, galėtume just skirtą nuotaikos, minties kondensacijos, stilistinės raiškos laipsnį. Štai būdinga citata:

“Juk, sako žemaitis, kunigas tam ir yra, kad iš sakyklos bartų žmones, tarsi visi jau pražuvę ir būtų. Tai, sako, kunigo duona. Per išpažintį jau ką bepadarysi, nereik nė norėti, kad už nuodėmės tave glostytų. Lai bara, čia nieks negirdi. Bet per sakyklos pamokslus tarsi gerų pamokymų nebūtų. Ir šunį glostydamas geriau prijaukinsi. Ir gyvulys supranta, kad tu jį myli, paglostai, saujelę pakiši.

Juo labiau supranta žmogus, koks jis bebūtų neišmanėlis. Kiekvienas savo kailį saugo. Savo akis viena geriau kaip svetimo abidvi. Kas jau toks geras, kuris gavęs su mietu apvaliu, atkiša duonos kepalą. Ir šventalėlio nagai į save pakumpę. Nei tu mane pagimdei, nei tu mane bark.

Su šaukštu sriubdo, o su kotu akis bado. Ir katinas, prieš gaurus glostomas, šiaušiasi. Geruoju toliau nueisi. Ir prakalbės kaip Tiškus, kalę kardamas.”

Bendriausiai konteksto temą galima būtų formuluoti taip: niekam nepatinka, kai jį barą ar peikia. Tai dorovinė problema, į kurią kiekviena patarlė atsako kiek kitaip. Vienos iškelia būdingiausias asmenines žmonių savybes: “Ir šventalėlio nagai į save pakumpę” — savanaudiškumas. Kitos — baramojo savijautą: “Ir katinas, prieš gaurus glostomas, šiaušiasi”. Dar kitos — tarpusavio santykius, įtampą: “Savo akis viena geriau kaip svetimo abidvi”, “Nei tu mane pagimdei, nei tu mane bark”. Arba pasmerkimą, neigiamą piktai kalbančiojo įvertinimą: “Su šaukštu sriubdo,

o su kotu akis bado”, “Ir prikalbės kaip Tiškus, kalę kardamas”. Taip pateiktos patarlės sudaro labai gyvos kalbos įspūdį ir dėl to, kad įvairuoja jų stilistinę intonaciją. Konstatuojama patikrinta tiesa: “Geruoju toliau nueisi”, išdrožiamas moralas: reiškiamas pasipiktinimas arba siekiama apsiginti (jau minėtos paremijos). Manychiau, kad, šitaip pateikęs nevienareikšmes patarles, šnekėtojas atveria plačias suvokimo galimybes — iš tiesų, kiek įvairių nuomonių, reakcijų ir nuotaikų gali susilaukti nedraugiškos pastabos, kritika. Minčių gausa užsifiksavo paremijose.

Bet kuriuo atveju patarlė sustiprina žemaitiškos šnekos įspūdį, taip pabrėždama svarbiausią prasminį niuansą, iškeltą kontekste, kaip antai: “Tėvai, pagenėk tas klevo šakas, matai juk, ko nepridaro”.

“Ne tavo tėviškė — tau negaila. Mano tėvas negenėjo to klevo, ir aš negenėsiu”. Atseit klevas buvo liudytojas viso čia sodyboje vykstamo gyvenimo. Jis skė visą giminės gyvenimą. Iš kur ir kaip giminė atsikėlė į tą sodybą, žinios buvo nutrūkusios. Tarsi tai būtų pasaulio pradžia, žinoma, tos giminės. **Gerbk senelį — ir pats pasensi**”.

Kalbama ne apie klevo genėjimą, o apie dvasinę žmogaus būseną, ne apie atsisakymą darbo, o apie bendruomenės etiką, kurios postulatą “Gerbk senelį — ir pats pasensi” yra vienas svarbiausių. Taigi paremija aprėpia visa moralinį ištraukos turinį.

Panašaus patarlių vartojimo kontekste knygoje galima aptikti nemažai — kelias dešimtis, o gal ir dar daugiau. Juos sąlygiškai galima suskirstyti į tris grupes:

1. Kontekstai, konkrečiai paaiškinantys paremijos kilmę ir reikšmę. Jie svarbūs, bet reti.

2. Kontekstai, atskleidžiantys funkcinę paremijos paskirtį, pabrėžiantys vieną kurią jos metaforos prasmę. Tai būdingiausi atvejai, sudarantys stambiausią grupę.

3. Kontekstai, kuriuose pačios patarlės sudaro nemažą teksto (šnekos) atkarpą. Jos savotiškai praplečia ir visos šnekos (aptarinėjamo objekto), ir kiekvieno vieneto suvokimo ribas. Tai patys specifiškiausi autorinio stiliaus pavyzdžiai.

Neįmanoma čia apžvelgti nė pusės liaudiškos kalbos pavyzdžių, esančių knygoje. Išsami jų analizė galėtų būti atskiro darbo uždavinys.

LITHUANIAN PROVERBS AND THEIR CONTEXT IN
IGNAS KONČIUS' "ŽEMAIČIO ŠNEKOS"
(A SAMOGITIAN'S TALES)

LINA VALOTKIENĖ

Summary

The proximate linguistic context and non-linguistic situations seem to be the most reliable key to the proverb context and their metaphorical meaning. Texts exhibiting close context data are unfortunately scarce. Therefore one is to refer to written literature for the cases of their natural usage. Ignas Končius' "A Samogitian's Tales" is a piece of ethnographic memoir genre especially suitable for the purpose. The article aims to reveal the capacity of a coherent text to vividly and naturally expose the meanings of proverbs and the details of cultural environment. Three distinct context groups can be defined:

1. Contexts which explain and illustrate the origin of a proverb. It is an important group but scarce.

2. Contexts which reveal the functional purpose of a proverb and underline some meaning of its metaphor. These are the most common cases.

3. Contexts which are made up by the proverbs themselves presented successively. They somewhat surpass the boundaries of the topic under discussion and those of the meaning of a separate unit. They are the most specific cases of the author's style